

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р **Николай Кирилов Михайлов**, член на научно жури за присъждане на образователната и научна степен „доктор по философия” по професионално направление Философия 2.3 (Етика) за дисертационния труд на редовен докторант **Лилия Апостолова Желязкова** на тема: **„Етическата отговорност за Другия/Другите като проблем на етическото образование в българското училище (2000 – 2015)“**

Представената за рецензия дисертация е структурирана във Въведение (Увод), три глави, Заключение, Приложение и библиография, които са развити на 250 страници. Библиографията включва 203 източника на български, руски и на английски език. Отделно са посочени използваните интернет ресурси, 15 на брой. Допълнително са представени систематично и групирани в отделна библиография нормативните документи в образованието според различни европейски стандарти. Това според мен издава детайлно познаване на проблемите, ангажирали изследователското внимание на Л. Желязкова. Също така то свидетелства за една научна добросъвестност на дисертанта, доколкото да познаваш проблемите на образованието като социален институт, означава да познаваш и нормативната му база. Още в началото искам да отбележа добрата структура на дисертацията, която улеснява читателя с подробно бих го нарекъл аналитично разделяне на главите на отделни параграфи. Така се внася една допълнителна яснота на самите тези и аргументи на дисертанта. Дисертантът е представил и 10 публикации по темата, което надвишава изискванията. Авторефератът също е оформен според правилата и предава точно и изчерпателно структурата на изследването, неговите основни акценти и изводи и научните приноси. Той съдържа 39 страници, изложението е систематично и отговаря на правилата за автореферирани на дисертационен труд. Самата документация по защитата е пълна и дисертантът е предоставил всички дължими според закона и правилника справки по нея.

Лилия Желязкова има богата професионална биография. Тя включва сериозен опит като изследовател, практик в областта на образованието и преподавател. Този професионален опит според мен придава една допълнителна научна достоверност на предложения текст, доколкото той е насочен не към изцяло теоретичното ниво на етиката, а си поставя и практически цели в области на образованието и преподаването и етическите проблеми, свързани с тях. Във връзка с избраната област на научните изследвания, опитът на дисертанта и дава възможност да подходи самостоятелно и с разбиране например към теоретичното възпроизвеждане на различни модели на философската етика, които имат „изход” към практическите проблеми на образованието. Доказателства за това виждам в описаните образователните проекти и програми, в чието изграждане е взел участие дисертанта, тъй като почти всички те съдържат в заглавието си сериозен етически проблем – антикорупционното образование, отговорът на насилието, приложна етика и т.н.

Представеният от Л. Желязкова труд се отличава с широк и задълбочен научен поглед към проблеми в областта на образованието, които със сигурност може да

наречем етически. Заслужава да се отбележи като успех в научен и методологически план самият избор на темата, която е изключително актуална и както личи от изложението е обект на изследване не само в педагогическа или дидактическа, но и в една философско – етическа перспектива на съвременното хуманитарно и научно знание и образование. Както отбелязва и самата Желязкова, изборът на темата е продиктуван освен от теоретичната и значимост, така също и от „образователният и потенциал за развитието на българското училище”. (с.9 от Дисертацията). Напълно подкрепям идеята на докторанта за необходимостта от „нови образователни решения” акцентиращи върху „преосмислянето на етическата основа на междучовешките отношения” (пак там). Още в уводните си думи, изследователят очертава основните полета на своя научен и бих казал философско - етически интерес – другост, отговорност, дейност, цел. Това допълнително усложнява изследователската задача на Желязкова, доколкото философско - етическата парадигма,стояща зад тези понятия, особено тази на Левинас, е сравнително нова за българската философска традиция, макар и фокусираща все по нарастващо внимание. А по отношение на присъствието и в системата на българското образование, то е твърде ограничено и е в един начален етап. Това ме кара да заключа, че още в уводните страници, Желязкова заявява като своя научно – изследователска задача една актуална и оригинална етическа тема, поставена в един изключително важен практически контекст – този на образованието и възпитанието, доколкото етическата философия означава и възпитание на уменията да общуваш с хората.

Като научно добросъвестни бих определил заявените от изследователят цели и задачи на изследването. В тях разпознавам една философичност на изследването, доколкото е направено заключението , че „взаимовръзката човек – морал – свобода е ключов момент в етическото изследване”. (с. 14 от Дисертацията). Още Сократ споделя пред своите слушатели в Агората, че човек живее в общество подредено по принципите на човешките способности,– мъдрост, храброст, трудолюбие, умереност и т. н. Той твърди също, че съществува традиционен морал на обичаите, ритуалите и възпитанието, но действителния истински морал се проявява тогава, когато човек избира. С други думи може да заключим, че етиката още в началото на своето възникване застава пред вратата на човешката свобода. Подкрепям и приемам заявените методология и изследователски подход на дисертанта и ги смятам за напълно адекватни за избрания научен вектор, ако мога така да се изразя, на изследователските усилия на Лилия Желязкова. Имам предвид че тя правилно оценява интердисциплинарния характер и откриването на метапредметни връзки в съвременното образование, поради което „анализът целенасочено търси общи тематични линии” (с. 16 от Дисертацията) между различни модули на образованието, в които проблемът за отговорността се поставя в различни контексти. И накрая не мога да не подкрепя и формулираната изследователска теза, центрирана върху отношението свобода- отговорност в моралния план на съвременната образователна ситуация у нас и най – вече необходимостта от нова концептуална рамка, включваща понятия като Другия, отговорността, диалога, справедливостта.

Както е отбелязала и Л. Желязкова първата глава на изследването „обсъжда концептуалните и исторически предпоставки, повлияли в значителна степен оживените дискусии около отговорността през постмодерната епоха.” (с. 18 от Дисертацията). В нея се изследва динамиката на основните етически понятия, които привличат изследователското внимание на дисертанта – етическата свобода, просвещенската идея за етическата образованост, значението на образованието като начин за достигане на „сигурни истини” и т.н. Подкрепям този подход в изследването не само в историко-философски, но и в един методологически план, доколкото основите на концептуализацията на понятието отговорност, към което се стреми дисертанта се намират точно там. Източниците на онова етическо мислене, което е предмет на изследване наистина се крият в новоевропейския просветителски проект, чиято философско – етическа критика се превръща в основа на нови теоретични ориентации. Като пример ще посоча една оригинална дихотомия направена от дисертанта. Според Желязкова в критиката на етическия проект на Просвещението може да различим две основни линии. Първата е определена като „трансценденталистско-нормативистката традиция в интерпретацията на морала, моралния субект и интересубективността.” (с. 25 от Дисертацията) а втората – „е линията на постмодернистите”. (Пак там). Идеята на дисертанта в първа глава е да покаже защо етическата философия на Просвещението остава „сляпа” за понятия като етическа отговорност и Другия. Този бих го нарекъл теоретически „дефицит” създава чувство за теоретична неудовлетвореност в постмодерните философи. Ако перифразирам съвременния немски мислител Ханс Йоас – етическият просвещенски дискурс признава ролята на разума за човешката свобода и следователно морал, но не и *значението* на съдържанието на неговите норми за нашето мислене, чувства и действия. Желязкова умело преминава към съдържателен и интерпретативен анализ на съчиненията на класиците Кант, Хюм, Хобс и също така на парадигмите на съвременни философи, между които Макинтайър, Бауман, Фуко и др. Основният акцент е отношението към образованието, което трябва да се справи не само с чисто дидактически цели, а и да спомага за „постигане на нравствено съвършенство” (с. 38 от Дисертацията). Големият спор за съдбата на Бога, свързан с началото на просвещенските идеи и включващ някои категорични присъди като тази на Ницше, намира своето отражение в по нататъшното изложение на първа глава. Не мога да отмина факта, че докторанта познава добре и се опира в анализа си на идеите на български философи и етици, които също са писали по тези проблеми. Изводът от първа глава е закономерен и отговаря на подробно изложената в нея философска, етическа и дори педагогическа система на Кант а и на останалите философи от 18 – 19 век – „Системната характеристика на просвещенския етически проект е нормативният прескриптивизъм”. (с. 81 от Дисертацията) и най вече – „Просвещенската етическа парадигма не артикулира етическата отговорност като централен свой проблем” (Пак там).

Втора глава на дисертацията насочва изследователското внимание на автора и към „късномодерното и постмодерното” разбиране за отговорността. С други думи изследването навлиза в една от централните си теми – откриването на отговорността и Другия/Другите като етически категории. Изложението логично започва с критичен

анализ на кантовата етическа система. „В много отношения критиката на етическия проект на Просвещението се явява критика на Кантовата етика.“ (с. 84 от Дисертацията) пише дисертанта, като при това се отбелязва, че първоначално самите критици остават на нормативистки позиции. На първо място ще перифразирам един български философ, според когото Кант отдавна си е заслужил упрека, че не прави достатъчно разлика между обосноваване и прилагане на норми. На второ място бих отбелязал, че тук става въпрос и за критика от страна на „историческия разум“ ако мога така да се изразя, доколкото тази критика не приема трансформирането на основните понятия на кантовия трансцендентализъм и опита на цялата кантова формалистична етическа традиция тези понятия да бъдат вписани в историческия свят. Дисертантът дава удачни примери с етическите системи на Ш. Бенхабиб и на А. Макинтайър, Карл Ото Апел и Ю. Хабермас. Всички тези автори действително търсят нов тип философска мисловност като алтернатива на кантовия формализъм. Така Желязкова достига логично до анализа на комуникативната модификация на етическата нормативност, на реконструкциите на Бенхабиб и изобщо до теоретично реконструиране на идеята за замяна на трансцендентализма с философска алтернатива като основа на изграждане на нова морална парадигма. Искам да отбележа аналитичния подход на дисертанта, който не само излага философските и етически системи на разглежданите автори но и успява пълноценно да схване тенденциите на техните теории и основните им тези и да изгради собствена система, която е в посока на заявените тези на изследването. Например, подробният анализ на концепциите на Макинтайър, Конт- Спонвил, Фуко, Бодрияр и дори на Бенхабиб (известна с предпочитанията си към рационализма) е посветен на тезата, че афективния аспект на човешкото битие също може да има морална значимост, което е в основата на критиката към етическия рационализъм. (с. 92 – 96 от Дисертацията). Изобщо втората глава на дисертацията е изключително богата като теоретично изследване и демонстриран научен потенциал на изследвателя да работи и проследява промяната на етическите понятия. Лилия Желязкова подробно изследва и съпоставя „три рефлексии“ (с.107) върху отговорността – тези на Ханс Йонас, Виктор Франкъл и Жан Пол Сартър. Аз бих определил това изследване като изясняване на природата на целесъобразната дейност на човека и следователно – на неговата свобода. Именно в това се състои и една от задачите на философската етика. С други думи ако обобщим идеите на тримата мислители – съдбата на човека може да зависи само от човека. За това напълно подкрепям едно важно наблюдение на дисертанта – „способността за поемане на отговорност е една етическа способност“ (с. 109 от Дисертацията). Допълнителен акцент в тази част на дисертацията е параграфа, посветен на Е. Левинас. Концепцията на френския философ е едно от най-ярките доказателства за смисъла на Другостта и Другия във философската етика на 20-ти век. Другият при всички случаи според него е същностно условие за социално и индивидуално самоопределение. Желязкова отбелязва точно една от основните идеи на Левинас – „той определя етиката като „първа философия“ и я поставя преди онтологията“. (с. 132 от Дисертацията). Етическата релация или отношение, следователно, е всеобщо отношение с Другия и с всичките Други. Според мен тук докторанта изследва успешно и самостоятелно проблема за това, как да се интерпретира трансцендентността в рамките на една

постмодерна етика. И изборът на автор като Левинас е изключително удачен, доколкото той е един от малкото постмодерни философи, които дават отговор на този въпрос – чрез търсенето на граници между Аз- а и Другостта. Според него Другостта предполага една субективност, която може да наречем трансцендентална, доколкото тя не е само в границите на разума, и предполага интерсубективността като „скок в Другостта“. Бих определил тази част от изследването на Желязкова и като подробно и дори детайлно изследване на генеалогията на Другостта при Левинас, което е принос в както отбелязах, все по засилващия се интерес на българските философи към този сложен, но и изключително важен за съвременната етика автор. Изводът на дисертанта е в духа на заявената тема на изследване и бих резюмирал така – другостта е дистанция, която не разделя, а споделя, а етическото самоопределяне на човек по отношение на другостта е разбирането ни за свобода. Отговорността се превръща в апоретичен, но универсален морален принцип. Тази трансформация на етическите понятия е важна за дисертанта, доколкото се налага „в сферата на етическото образование да се постави въпроса доколко релевантен е подходът, основаващ се на критическото мислене и самодостатъчен ли е той в претенцията си да разкрие цялата сложност на етическото“. (с. 154 от Дисертацията).

Трета глава на Дисертацията е натоварена със смисловото и научно постижение на докторанта, доколкото предлага една оригинална и специфична концепция за методологията на етическото образование, в която въпросите за Другия/Другите, свободата и отговорността трябва да съответства на съвременния етически дискурс по тези проблеми. Още преди да премина към анализа, искам да посоча, че в тази част от изследването не става въпрос за просто приложение на готови морални понятия към практиката, а за изработването на една нова и според мен достоверна концепция за образованието в морален план в българското училище, което несъмнено е и сериозен научен принос на Желязкова. Философията и особено моралната още от древността се е стремяла и да „възпитава и наставлява“ (по думите на Пиер Адо, един от най добрите познавачи на античната култура), т.е. говорим за онова, което гърците са наричали *paideia*. Тук става въпрос за едно въздействие върху личността на младите хора чрез етически идеи и понятия, чиято цел е разширяване на знанията и миросгледа им. Дисертанта разглежда проблема за образователните парадигми (по конкретно на основата на разсъжденията на руския изследовател И. Б. Романенко), като отбелязва, че в тях могат да бъдат отбелязани две тенденции. (с. 160 от Дисертацията). Основата за разликата между тях е в разбирането на „лежащата в основата на етиката интерсубективност“ (Пак там). Основната разлика между тези тенденции се крие в разликата между разбиранията за „универсализма на нравствената норма“ от една страна и „разбирането за етическата уникалност на всеки човек“. (с. 212 от Дисертацията). Тук Желязкова разсъждава върху сложен комплекс от проблеми, който включва тези за възпитанието, образованието, етичните взаимоотношения на учителя с учениците, доколкото те винаги носят морален императив в общуването - да се държи сметка винаги за доброто на детето и обучавания в по широк смисъл. В този аспект нека си припомним, че Маркс твърди, че човек може да разкрие заложбите си само в общуването с други хора. От друга страна докторанта си дава сметка, че такъв условно

наречен етически редуционизъм би бил неефективен ако образователния процес изпуска от очи цялостното формиране на личността като светоглед и подготовка за избор на жизнен път. Или както е отбелязала Желязкова – „„Правенето“ на етика в съвременната класна стая не е самоцелно познавателно кръжено около основните етически теории, около общоприетите морални норми и техните дефиниции според доминиращата в съответното общество традиция“ (с. 165 от Дисертацията). Докторанта разработва хипотетичен троичен модел, който да разгърне ученическата рефлексия върху етическото пространство на интересубективността. Тук възпитанието и образованието се разглеждат в пряка връзка с общуването, което поставя двата феномена в една изцяло етическа модалност, доколкото комуникацията в морален план изразява информационния аспект на актуалния социален опит като го внася във взаимоотношенията между хората, в случая – между учителите и учениците. Накрая като успешен практически „изход“ на изследването, докторанта посвещава страници на методологични проблеми, засягащи етическото образование, които все още чакат своето решение. В това отношение за мен са интересни разсъжденията върху уникалността на българския опит на световния проект по идеята на проф. М. Липман за работа с програма по философия за деца. Тя е прагматична в своята основа, но в нея се добавят и елементите на „творческо и загрижено мислене“. (с. 206 от Дисертацията). Желязкова демонстрира отлична осведоменост и детайлно познаване както на българската образователна система в този аспект, така и опита на всички влиятелни и значими системи за обучение, които използват този метод. Бих се изразил така – етическото образование според идеите на докторанта е въздействие за формиране на морални светогледни убеждения, чрез което се определя приемане на ценности и норми на поведение от обучаемите и което оформя линията на личностните постъпки като израз на една „нерепресивна рационалност“ (с. 207), вътрешна свобода, но и отговорност. Изводът е аргументиран и релевантен на духа на цялото изследване – различните съвременни методологически подходи, които вече успешно се прилагат в много училищни образователни модели по света се нуждаят от адаптиране и апробиране в реалните български условия за да покажат равнището на своята практическа ефективност в нашата образователна реалност.

В Заключението Лилия Желязкова отново премисля всички свои изложени тези. За нея ценността на изследването е в практическата насоченост на направените изводи поради трансформациите на образователната ни система, породени от социалните промени и спорът за нейното бъдеще. (с. 213 от Дисертацията). Основния замисъл на автора е за пореден път да опише трите основни етически парадигмални модела, очертани от нея след задълбочено изследване на европейските етически проекти от епохата на Просвещението до постмодерната епоха. От тази гледна точка докторанта потвърждава ангажирането си с тезата, че „етическото образование в българското училище през периода 2000 – 2015 г. е положено върху късномодерната концептуална платформа“. (с.218 от Дисертацията). Което означава, че акцентът е върху автономията на волята, а не върху категориите на амбивалентността и асиметрията на поставените в морална ситуация хора. От тази гледна точка основният проблем – „методологичният въпрос, засягащ етическото образование остава един от основните проблеми, които

българската философия на образованието все още не е разрешила“ (с. 212 от Дисертацията). Именно в тази насока – теоретическа, но и методологическа, - намирам патоса на дисертацията. Така докторанта още веднъж успешно извежда и концептуализира основния вектор на изследването си, зададен още в самото му начало – необходимостта от осмисляне на отношението свобода – отговорност в системата на образованието, което да съответства на съвременното равнище на етическия дискурс относно ролята на Другия/Другите в интересубективно отношение. (с. 218 от Дисертацията).

В заключение – пред нас е изследване, което аргументирано посочва, че етиката изразява едновременно приложение и познание, тя има и познавателна стойност, но и пряка практическа значимост за образователния процес. Във философско – етически план най- силно впечатление прави тезата за причините за съвременните дефицити на етическото образование у нас като недостатъчно присъствие на адекватен философско - морален фундамент в него. Тази теза на дисертанта е изложена последователно и защитена концептуално в цялата дисертация, а от нея следват и практически насоки в един морален, педагогически, дидактичен, а и общохуманитарен смисъл, доколкото става въпрос за морални категории като свобода, уважение, достойнство, отговорност. Именно поради това намирам за логически напълно уместно извеждането в проблемното поле на изследването на понятието „етическа отговорност“. От тази гледна точка изследването е ценно с това, че синтезира успешно обширните знания на докторанта от различни области – философия, етика, нравствено възпитание и развитие на личността, психология на морала, дидактика, както и конкретни познания за равнището на съвременното философско образование във водещи страни в Европа и в България. Също така със своята разработка Л. Желязкова въвежда обстойно в българското философско и приложно етическо знание една оригинална гледна точка, която със сигурност ще допринесе за неговото обогатяване в теоретичен, но и в практически контекст.

Споделям и подкрепям научните приноси в дисертацията, посочени от автора, които споменах по нагоре. На първо място – че това е наистина систематично философско изследване на проблемите на етическото образование, които пораждаат различните философско –етически парадигми, на които то се основава. Приносно е и изследването в сравнителен план на европейските етически проекти от Просвещението до постмодерната епоха. Този принос в никакъв случай не е само в един историко – философски план, а в един широк концептуален смисъл. Тези научни усилия на дисертанта са съпроводени с умели самостоятелни разсъждения върху нормативността и автономията в смисъла на Кант и разликата между „естествено“ и „дължимо“, до промяната им при по късните философско – етически системи. Също така те са убедително защитени както с подробното познаване на действащи нормативни документи и на образователните стандарти в България и чужбина (виж Приложението), така и с емпирични наблюдения за ценностните нагласи и етическата образованост на младежите в ученическа възраст. (с. 188 и след.) Като принос искам да отбележа на всяка цена и доброто познаване и широкото позоваване на български автори и

изследователи в това сложно поле на очертаване на профила на присъствие на етиката в образователния процес. Накрая изследването носи несъмнена практическа ценност, както за образователната ни система, така и за учебното съдържание на програмите в нея, което ще помогне тя да не остане встрани от съвременните тенденции и традиции на европейския образователен проект.

Въз основа на всичко изложено по горе убедено препоръчвам на членовете на уважаемото Научно жури да **присъди на Лилия Желязкова** научната и образователна степен „доктор по философия”.

Доц. д-р Николай Михайлов

27.09. 2016